18 હુકમ, માલિક

ચિનુ મોદી
(જન્મ : તા. 30-09-1939)

કવિ, નાટ્યકાર, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, વિવેચક ડૉ. ચિનુભાઈ ચંદુલાલ મોદી 'ઈર્શાદ'નો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના વિજાપુરમાં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ વિજાપુરમાં અને માધ્યમિક શિક્ષણ ધોળકા અને અમદાવાદમાં લીધું હતું. એમ.એ., એલ.એલ.બી., પીએચ.ડીની પદવી પ્રાપ્ત કરીને વિવિધ સ્થળોએ અને અમદાવાદમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે દીર્ઘ સેવાઓ બાદ નિવૃત્ત થયા છે. 'રે', 'કૃતિ', 'ઉન્મૂલન' અને હોટલ પોએટ્સ ગ્રુપ ઍસોસિએશનના તંત્રી રહ્યા હતા.

'ઊર્ણનાભ', 'શાપિત વનમાં', 'દેશવટો', 'ક્ષણોના મહેલમાં', 'દર્પણની ગલી', 'ઈર્શાદગઢ', 'અફવા' એમના ગઝલ-કાવ્યસંગ્રહ છે. 'તસ્બી' પ્રકારની નવા સ્વરૂપવાળી ગઝલ કવિનો પોતીકો ઉન્મેષ છે. 'બાહુલ' અને 'નળાખ્યાન' એમનાં ખંડકાવ્યો છે. 'ડાયલનાં પંખી', 'કોલબેલ', 'હુકમ, માલિક' તેમના એકાંકીસંગ્રહો છે. 'લીલાનાગ', 'ભાવચક્ર', 'ભાવ-અભાવ' એમની નવલકથાઓ છે. 'ડાબી મૂઠી જમણી મૂઠી' એમનો વાર્તાસંગ્રહ છે. તેમણે સંશોધનો-સંપાદનો આપ્યાં છે. સર્જક તરીકે તેઓ પ્રયોગશીલ રહ્યા છે.

આ એકાંકીમાં પ્રેમકથાના પુરાકલ્પનનો સરળ વિનિયોગ થયો છે. આ એકાંકીમાં 'અધિકાર' અને 'જીન' બે પાત્રો છે. અધિકાર, અધિકારી-શાસક છે અને જીન સેવક છે, જે માગે એ હાજર કરી દેનારો જીન છે. અધિકારને કોઈ અગવડ નથી, તેમ છતાં અધિકારનું ઘર ઘર નથી, કારાવાસ છે. કારણ કે જીનની શરત મુજબ બીજા કોઈ પણ માણસને એના ઘરમાં પ્રવેશનો અધિકાર નથી. છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી અધિકાર અહીં એકલો રહે છે. જીન એની તહેનાતમાં રહે છે. અધિકારની ત્રણ તાળીથી જીન હાજર થઈ તેની તમામ ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરી દે છે, પરંતુ આટ-આટલી સુવિધાઓ વચ્ચે પણ અધિકાર હિજરાય છે. જીન માત્ર હુકમની જ ભાષા સમજે છે. તેને લાગણી સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. અધિકારની સંવેદના જ કૃતિનું કેન્દ્રબિંદુ છે. એકવિધતાથી કંટાળેલો અધિકાર એકવાર ઘરનું બારણું ખોલી નાખે છે ને એકાએક એક છોકરો ઘરમાં આવી ચઢે છે, ને જીન તેને મારી નાખે છે. છોકરાના મૃત્યુ પછી અધિકારનું શરીર લકવાગ્રસ્ત બની જાય છે. દવાનો સમય થતાં તે બે તાળી પાડે છે, પરંતુ હવે તેને જીનમાંથી છૂટવું છે તો બીજી તરફ તેની જિજીવિષા પણ તીવ્ર છે. ત્રીજી તાળી પાડવા જતાં પોતાના હાથને તે રોકી રહ્યો છે. વધુ પડતા શ્રમથી તે મોતને ભેટે છે અને તે જ વખતે ડાબો હાથ જમણા હાથ પર પડતા ત્રીજી તાળી પાડે છે, ને જીન પ્રગટ થઈ જાય છે. સમગ્ર એકાંકીમાં હુકમ માલિક શબ્દો યંત્રવત્ બોલાયા છે, પરંતુ રચનાને અંતે ધારદાર અને સચોટ બની રહે છે. ખરેખર તો સાચો અધિકારી પેલો અધિકાર નહીં પરંતુ જીન છે, તે વાતની પ્રતીતિ અહીં થાય છે.

પાત્રો

અધિકાર / જીન

[સ્થળ : સ્ટેજ પર પ્રકાશ થાય છે. અધિકારી ખુરશી પર બેઠેલો છે. બૂટની દોરી છોડવા સહેજ નીચો નમે છે, પણ તરત ટટ્ટાર ઊભો રહી ત્રણ તાળી પાડે છે એટલે મોટા ટેબલ પાછળથી જ એક સફેદ, ચિત્રિત ચહેરાવાળો, પણ ડરામણો જીન ઊભો થાય છે. અને અધિકારી પાસે આવી ગરદન ઝુકાવી, વિનીત સ્વરમાં બોલે છે.]

જીન : હુકમ, માલિક.

અધિકાર : મારા બૂટની દોરી છોડ.
(જીન દોરી છોડવા કેડેથી નમે છે એટલે)

અધિકાર : પહેલાં ઊભો થા...ટટ્ટાર. આમ ગરદન ઝુકાવીને નહીં.

જીન : (ગરદન ઝુકાવી) જેવો હુકમ, માલિક.
(પછી ગરદન ટટ્ટાર કરી ઊભો રહે છે.)

અધિકાર : તું જીન છે - જીન. અલ્લાઉદ્દીનના ચિરાગથી પેદા થતા જીનથી પણ ઊંચા પ્રકારનો - આલા દરજ્જાનો - એ ખબર છે? (જીન ચૂપ રહે છે.)

જીન : જેવો હુકમ, માલિક.
(જીન નીચે બેસી બૂટની દોરી છોડવાનું શરૂ કરે છે એને અધવચ્ચે અટકાવી.)

અધિકાર : છોડેલી દોરી ફરી બાંધી દે....

જીન : જેવો હુકમ, માલિક.
(જીન દોરી ફરી બાંધવા માંડે છે એટલે)

અધિકાર : (જીનને ખભેથી પકડી ઊભો કરી હચમચાવી નાખતાં)
તારામાં અને મારા નોકર કોદરમાં કોઈ ફેર ખરો કે નહીં? તું તો સાવ કોદરની જેમ વર્તે છે. મને આ બિલકુલ પસંદ નથી.... દોરી બાંધવાનું બંધ કર....
(જીન ગરદન ઝુકાવી ચૂપચાપ ઊભો રહી જાય છે.)

અધિકાર : (એને બાવડેથી ઝાલી, આગળ લાવતાં) તને ખબર છે, હું નાનો હતો ત્યારથી તને મેળવવા...પણ જવા દે... તને કશું નહીં સમજાય... અહીંથી ટળ...
(જીન ચાલવા માંડે છે)

અધિકાર : (રાડ પાડીને) નહીં! અહીં ઊભો રહે. આ...મ નહિ, ઊભો ના રહીશ - બેસી જા, નહિ, બેસીશ નહિ - તું...તું (માંથુ ખંજવાળતાં) આ ખુરશી ખસેડ...ખસેડ નહિ, પછાડ.... નહિ.....તું ગુલાબ લાવ...ગુલાબ નહિ ગુલાબજાંબુ લાવ.... અથવા.. તું જા... મારી આંખો પાસેથી દીસતો રહે...જા...

જીન : જેવો હુકમ, માલિક...
(જીન ટેબલ તરફ જવા માંડે છે એટલે)

અધિકાર : અહીં આવ અને એક વાત સમજ...તું જીન છે. સફેદ જીન...જીન આવે છે ત્યારે કેવો ખડખડ હસતો હોય છે... તું તો હસતો પણ નથી... તને હસતાં આવડતું જ નથી? હસ કહું છું... આવું માંદું નહીં... જીન જેવું...ભયાનક...અષાઢના આકાશમાં પાણી ભરેલા કાળાં કાળાં ડિબાંગ વાદળ એકબીજાં સાથે અથડાય અને જે અવાજ થાય એવા ભયાનક અવાજમાં હસ....હજી જોરથી...ગુફાઓ ધ્રૂજી ઊઠે એવું....પહાડ પડી જાય એવું....
(જીન અટ્ટહાસ્ય કરે છે. અધિકાર રાજી થાય છે. જીનના હાસ્ય વચ્ચે જ)

અધિકાર : બરાબર આવું જ....પણ, હવે બંધ કર હસવાનું....બિલકુલ બંધ...
(જીન હાસ્ય સમેટી લે છે - ક્ષણાર્ધમાં જ.)

અધિકાર : હવે જ્યારે જ્યારે તું મારી પાસે પ્રકટ થાય અને મારી આંખો પાસેથી અદૃશ્ય થાય ત્યારે પણ આમ જ હસજે....હા...હા...હા...હા....(જીન ચૂપ છે.)

અધિકાર : (પોતાનું હાસ્ય સમેટી) તને એ ખબર છે ને કે હું ત્રણ તાળી પાડું એની સાથે તું પ્રગટ થાય છે?
(જીન ચૂપ રહે છે.)

અધિકાર : તને સાલ્લા કશું જ સમજાતું નથી સિવાય કે હુકમ.....જા.....(જીન જાય છે - ટેબલ પાછળ બેસતાં પહેલાં જોરથી અટ્ટહાસ્ય કરે છે....હા....હા....હા....હા....જીન અદૃશ્ય થાય છે એટલે)

અધિકાર : (જીનના હાસ્ય પડઘા પાડતાં) હા....હા....હા....હા....(થોડી વાર ખુરશીમાં બેસે છે. બૂટ જમીન પર લયબદ્ધ રીતે પછાડે છે. બૂટ પર અચાનક ધ્યાન જતાં)

અધિકાર : ચાઈનિઝ શૂઝ...વરસોની મારી ઇચ્છા હતી...ચાઈનિઝ શૂઝ લેવા છે...પણ... છેક કલકત્તા ગયો, શૂઝની દુકાનમાં પહોંચ્યોં...ગમતાં શૂઝ કઢાવ્યા....બરાબર આવી પણ રહ્યા ને કિંમત પૂછી તો....અને ગમતા શૂઝ ખરીદી શકાયાં નહોતા...જ્યારે આ જીનને હુકમ કર્યો તો ક્ષણના સોમા ભાગમાં ચાઈનિઝ શૂઝ હાજર.... પણ આ શૂઝ પહેરવાના મળ્યા ત્યારે એ પહેરી બહાર ક્યાંય જવા ના મળે....આ ઓરડામાં જ પહેરી ફરવામાં લિજ્જત શી? સાલ્લું (કંટાળો આવતાં બગાસું ખાય છે...ચપટી વગાડતાં વગાડતાં કંઈક વિચાર આવતાં ત્રણ તાળી પાડે છે એટલે અટ્ટહાસ્ય સાથે જીન હાજર થાય છે અને અધિકાર પાસે આવી, ગરદન ઝુકાવી ઊભો રહે છે.)

જીન : હુકમ, માલિક....

અધિકાર : આ બગાસું આવે છે એ નથી જોતો ? (જીન શૂન્યવત્)

અધિકાર : તારામાં કોદર જેટલીય સૂઝ નથી. લાવ...ચા...કડક કમ સકર લિપ્ટન...

જીન : જેવો હુકમ, માલિક (ટેબલ સુધી જઈ...અટ્ટહાસ્ય સાથે વિદાય થઈ.... થોડી વારે હાથમાં કપરકાબી સાથે) પુનઃ દેખાય છે.....અટ્ટહાસ્ય અને પછી પાસે આવી, અધિકારીને કપરકાબી ધરે છે.)

અધિકાર : (હાથમાં કપરકાબી લેતાં) વાહ...અને હવે તું જા....ના, ના, અહીં જ ઊભો રહે. ચા પીશ? (જીન શૂન્યવત્)

અધિકાર : એક રકાબી....(જીન શૂન્યવત્)
અધિકાર : (છેડાઈને) ચા પી....મારો હુકમ છે. (જીન અધિકારીના હાથમાંથી કપરકાબી લઈ, ચા પી જાય છે.)
અધિકાર : હવે કેવી ચા પી લીધી? ચા પૂરેપૂરી પીધી છે ને? મારા હાથમાં કપરકાબી મૂક...(ખાલી કપરકાબી જીન અધિકારીના હાથમાં મૂકે છે એને જોતાં) હં...એકેએક ટીપું મારો વા’લો પી ગયો છે ને....(થોડી વારે) લો, આ ખાલી કપરકાબી મારે શું ફોડવાં છે? અને બીજી ચા લઈ આવ.
જીન : જેવો હુકમ, માલિક....
(જીન જાય છે - અટ્ટહાસ્ય કરીને અદૃશ્ય થાય છે. - ચા અને અટ્ટહાસ્ય સાથે પુનઃ પ્રકટ થાય છે - અધિકારીને ચા આપે છે.)
અધિકાર : થૅંક યૂ. મિસ્ટર જીન, થૅંક યૂ, આપ હવે જઈ શકો છો.... (જીન ઊભો રહે છે)
અધિકાર : કેમ ઠોયા જેમ ઊભો છે? (જીન શૂન્યવત્)
અધિકાર : નવું નવું છેને એટલે સાલ્લું યાદ નથી રહેતું કે મારો હુકમ થાય નહિ ત્યાં સુધી તું જઈ શકે નહિ...મારી ઇચ્છા મુજબ નહિ, હુકમ મુજબ કરવા તું બંધાયેલો છે....નહિ? સારું, સારું, મને ચા પીવા દઈશ નિરાંતે ? (જીન ચૂપચાપ ઊભો રહે છે.)
અધિકાર : (ચા પીતાં પીતાં) ચા ફક્કડ થઈ છે....(જીન શૂન્યવત્)
અધિકાર : (મોટેથી) હું કહું છું કે ચા ફક્કડ થઈ છે.... (જીન શૂન્યવત્)
અધિકાર : (વધુ મોટેથી-છેડાઈને) તું બહેરો છે, અલ્યા? હું તારાં વખાણ કરું છું એય તને નથી સંભળાતું? (જીન શૂન્યવત્)
અધિકાર : લે, આ કપ લઈ જા....(જીન અધિકારીના હાથમાં રકાબી રહેવા દઈ, ખાલી કપ લઈ લે છે અને)
જીન : જેવો હુકમ, માલિક. (જીન કપ લઈ ચાલવા માંડે છે એટલે)
અધિકાર : આ રકાબી કોના માટે રાખી? આ રકાબી દેખાતી નથી? (જીન લગભગ ટેબલ સુધી પહોંચી ગયેલો છે એને અટકાવતાં)
અધિકાર : કહું છું આ રકાબી પણ લઈ જા....
(જીન તરત પાછો ફરી, રકાબી લઈ)
જીન : જેવો હુકમ, માલિક....
(જીન જાય છે - અટ્ટહાસ્ય સાથે અદૃશ્ય થાય છે.)
અધિકાર : હવે શું કરું ? ચા પણ પિવાઈ ગઈ...પહેલાં તો કેટલો ત્રાસ પડતો’તો. ઑફિસેથી થાક્યોપાક્યો ઘેર આવું. બૂટની દોરી છોડવાનાય હોશ ના હોય અને મારે જાતે પ્રાઈમસ સળગાવવો પડે...ચા મૂકવી પડે...અને બપોરેતપોરે બિલ્લી દૂધ પી ગઈ હોય તો પાછા દોઢ ગાઉ દૂર દૂધ લેવા જવું પડે...હવે તો ત્રણ તાળી ને જીન હાજર...હુકમ કરીએ કે ચા એટલે ચા હાજર...સાથે ભાવનગરી ગાંઠિયા કહીએ તો અસ્સલ ભાવનગરી ગાંઠિયા હાજર કરે...(થોડી વારના મૌન બાદ) હવે તો ઑફિસ પણ નહિ...ક્યાંય બહાર જવાનું પણ નહિ....કોઈને મળવાનું પણ નહિ...આ ચાર દીવાલો વચ્ચે આ સફેદ જીને મારે માટે સ્વર્ગ ખડું કર્યું છે, સ્વર્ગ...(આંખ મીંચકારતાં) અને આમ પણ ગમ્મત માટેય આ કંઈ ખોટો નથી...લાવ એને ફરી બોલાવું. (અધિકારી ત્રણ તાળી પાડે છે. અટ્ટહાસ્ય સાથે જીન હાજર થાય છે. ગરદન ઝુકાવી ઊભો રહી)
જીન : હુકમ, માલિક.
અધિકાર : નૃત્ય....નૃત્ય કર....
(જીન સાવ યંત્રવત્, લગભગ ઠેકડા મારતો હોય એવા પ્રકારનું નૃત્ય કરે છે.)
અધિકાર : આ શું ઠેકડા મારે છે? (જીન નાચ્યા કરે છે.)
અધિકાર : અરે, ઓ મૂરખ, આ નૃત્ય કહેવાય ? આ તો દારૂ પાયેલા વાંદરા જેવું તું કૂદ કૂદ કરે છે. - આવું નહિ, આવું નહિ...જરાક સુંદર...લલિત પ્રકારનું નૃત્ય બતાવ.... મારો હુકમ છે.
(જીન ઠેકડા મારવાનું મૂકી દઈ, નિર્જીવ પણ લલિત પ્રકારની અંગભંગિમાઓ કરતો હોય છે.)
અધિકાર : હવે સાથે કાંઈ ગાઈશ? (જીન વણસાંભળ્યે શબવત્ નૃત્ય કર્યા કરે છે.)
અધિકાર : કોઈ શૃંગારી ચીજ ગા...પાન ખાય સૈંયા હમારે ગા.... મારો હુકમ છે.

(જીન ''પાન ખાય સૈંયા હમારે'' એવું કશુંક ગાતો હોય છે...આ બીભત્સ દૃશ્ય પર અધિકારી ખડખડાટ હસતો હોય છે અને લાઇટ ઑફ થાય છે.)

દૃશ્ય 2

(લાઇટ ઑન થાય છે ત્યારે અધિકારી કંઈક અંશે પ્રૌઢ થયેલો લાગે છે. એ ચાઇનિઝ શૂઝ જાતે પહેરે છે, દોરી બાંધતાં બાંધતાં અટકી જાય છે. પગમાંથી બૂટ કાઢી નાખે છે!)

અધિકાર : (બૂટની દોરી પકડી બૂટને ઊંચે સુધી લઈ આવી) આ ચાઇનિઝ શૂઝ...સરસ પણ શા કામના? ઘરની આ ચાર દીવાલો વચ્ચે જ એને પહેરી પહેરીને ફરવાનો પણ કંટાળો આવે છે. (શૂઝને) તમને નથી આવતો, હેં? (બંને બૂટને દોરીથી હલાવતાં) ડોસાજી, ડગરાજી -ચાલો. (બૂટ ફેંકી દે છે - ટીંગાટોળી કરીને.)
(થોડી વાર પહેલાં બૂટને જોઈ રહે છે - પછી સહેજ કંટાળો આવતાં (એક બૂટને ઊંચકીને) કાલની રમત...ગઈ કાલની એની એ રમત...આજે પણ ફરી રમવી પડશે. સમય પસાર કરવા કોઈ બહાનાં તો શોધવાં જ પડે ને - (પકડેલા બૂટને એક ભીંત તરફ લઈ જતાં) ચલો ડોસાજી, તમને રસ પડે એવી એક સાથે ઓળખાણ કરાવું... મિસ વોલ, આ મિસ્ટર શૂ છે. ચાઇનાના છે અને મિસ્ટર શૂ, આ મિસ વોલ, મારાં વરસોનાં ફ્રેન્ડ છે....ફ્રેન્ડ? આઈ હેઇટ...ઓલ ઓફ ધેમ...ઍન્ડ આઈ હેઇટ યુ ટૂ, મિસ્ટર શૂ!
(એમ કહીને પકડેલા બૂટને દીવાલ પર જોરથી ફંગોળે છે - સહેજ વાર રોકાઈ) બૂટ ફેંક્યાથી દીવાલ હટતી નથી મિસ્ટર અધિકાર.
(અધિકાર ઉશ્કેરાટ ઓછો થતાં સાવ હતોત્સાહ અનુભવે એ રીતે નિરાશ પગલે આમતેમ ફરતો હોય છે. કશુંક સૂઝતાં એ ત્રણ તાળી બહુ શિથિલ હાથથી હળવેથી પાડે છે. અટ્ટહાસ્ય સાથે સફેદ જીન હાજર થાય છે. અટ્ટહાસ્યથી અધિકારી ધ્રૂજે છે, જીન નજીક આવી, ગરદન ઝુકાવી ઊભો રહે છે અને -)

જીન : હુકમ, માલિક -

અધિકાર : (ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં) ભાઈ, આટલું મોટેથી શું કામ હસે છે? (જીન શૂન્યવત્)

અધિકાર : તારા રોજના આ પડછંદ અટ્ટહાસ્યથી હું મૂળસમેતથી કંપી ગયો છું. હવે તો કદાચ પડું પડું થઈ ગયો છું.
(જીન શૂન્યવત્)
અને તને મારી દયા પણ આવતી નથી? કોઈ પથરા સાથે આટલો સમય હું રહ્યો હોને તોપણ પથરો પીગળ્યો હોત, પણ તું?
(જીન શૂન્યવત્)
સાલ્લા, હું બકતો નથી, બોલું છું, સંભળાય છે તને?
હું બોલું છું, બોલું....
(જીન શૂન્યવત્)
મારા હુકમ સિવાય તને કશું જ સંભળાતું નથી?...કશું જ સમજાતું નથી?....ઉફ.
(જીન શૂન્યવત્)
તો હવે મારો હુકમ સાંભળ.
(જીન શૂન્યવત્)
મારો હુકમ છે કે મારી સાથે તું વાત કર...
(જીન એકદમ અધિકારી પાસે જઈ, હાથમાં હાથ લેતાં)

જીન : કેમ છો? મઝામાં છો? શું ચાલે છે હમણાં ? આજકાલ હવામાન બહુ ખરાબ છે, નહિ? પણ શું થાય ? ચાલો, આવજો....ટા...ટા...બાય, બાય, ગુડ નાઇટ.
(જીન સહેજ ફરી, પાછો સન્મુખ થઈ ચૂપચાપ ઊભો રહી જાય છે.)

અધિકાર : આમ બનાવટી રીતે નહીં....સહેજ સારી રીતે...હૃદયના ભાવથી...પ્લીઝ, મારી સાથે તું સરસ રીતે, ઉમળકાથી વાત કર, મારી સાથે આવતાં પહેલાં તેં કરેલી શરતનું હું પાલન નથી કરતો? અને છતાં તું આમ મારાથી આઘો આઘો કેમ રહે છે? તેં આવતાં પહેલાં શરત મૂકી હતી કે તું મારા ઘરમાં આવે એટલે બીજા કોઈ

માણસને મારે ઘરમાં નહિ આવવા દેવાનો. છેલ્લાં વીસ-વીસ વરસથી આ ઘરમાં તારા આવ્યા પછી કોઈને મેં પગ મૂકવા દીધો છે ખરો હેં?
(જીન શૂન્યવત્)
પણ, ખરું કહું દોસ્ત, આ બંધ ઓરડામાં...ઉફ...દુઃખ કહેવાથી ક્યારે ઓછું થાય છે? પણ તું મારાં સુખ-દુઃખમાં કેમ સામેલ થતો નથી? મારાં સુખ, મારાં દુઃખની વાત હું તને કહું છું ત્યારે અત્યારે ઊભો છે એમ પથ્થરવત્ ઊભો રહે છે - નિષ્પલક આંખે, ભાવહીન ચહેરે, ઝુકાવેલી ગરદન સાથે...(જીન પાસે જઈ) તને ક્યારેય વાત કરવાની ઈચ્છા નથી થતી? મારા કોઈ હુકમનો અનાદર કરવાનું મન નથી થતું? ક્યારેય તને મારી કોઈ વાતથી આનંદ નથી આવતો ? ગુસ્સો નથી ચડતો ? હું અને તું આ આવડા મોટા બંધ ઓરડામાં એકલા છીએ - વરસોથી તને એનો કંટાળો નથી આવતો ? (લગભગ રડમસ થઈને)
તને કહું છું - આ બધું તને કહું છું - તને - તને સંભળાય છે? (થોડી વાર પછી ગુસ્સે થઈને) સાલ્લા, તને હુકમની જ ભાષા સમજાય છે અને મારે તને.... (ટટ્ટાર થવા પ્રયત્ન કરતાં)
મારા ગળામાં શોષ પડે છે - પાણી લાવ.

જીન : જેવો હુકમ, માલિક.
(જીન અટ્ટહાસ્ય સાથે અદૃશ્ય થઈ, પાણીના પ્યાલા સાથે પાછો આવતાં ફરી અટ્ટહાસ્ય કરે છે - ધ્રૂજતા હાથે અધિકારી પાણીનો પ્યાલો લે છે - યંત્રવત્ પાણી પી જીનને પ્યાલો પાછો આપે છે. - જીન પ્યાલો લઈ ઊભો રહે છે.)

અધિકાર : પ્યાલો અંદર મૂકી આવ.
(અટ્ટહાસ્ય સાથે જીન પ્યાલો મૂકી, પાછો આવતાં પુનઃ અટ્ટહાસ્ય કરે છે. અધિકારી પાસે આવી, ગરદન ઝુકાવી ઊભો રહે છે.)

અધિકાર : તું કેમ પાછો આવ્યો? જા.
(જીન જવા માંડે છે એટલે)
ઊભો રહે. (જીન ઊભો રહી જાય છે)
આજે મારે તારું કામ છે, સાદુંસીધું નહિ, મોટું કામ છે. (થોડાક મૌન પછી) પૂછ તો ખરો કે ક્યું મોટું કામ છે?
(જીન શૂન્યવત્)
સાલ્લા, મારી સાથે વાત કર - મારો હુકમ છે.

જીન : (યંત્રવત્) કેમ છો? મજામાં છો? શું ચાલે છે હમણાં?
આજકાલ હવામાં.

અધિકાર : સ્ટૉપ ઈટ.
(જીન બોલતાં બંધ થઈ જાય છે એટલે)
તું મારી સાથે આમ જ વર્તવાનો હોય તો...તો હું આજે આ બંધ બારણું ખોલી કોઈને પણ ઘરમાં બોલાવીશ - એની સાથે વાત કરીશ - સાલ્લું, વીસ-વીસ વરસથી કોઈએ મારી સાથે ઉમળકાથી વાત નથી કરી - એ તે કેમ ચાલે?
(દોડીને બંધ બારણું ખોલી નાખે છે - બારણે જઈ)

અધિકાર : બચ્ચુ, અહીં આવ તો... અહીં આવ તો...(આઠેક વર્ષનો નાનો છોકરો બારણા બહાર આવી ઊભો રહે છે) આવ, બેટા, આવ. અંદર આવ. તને ચૉકલેટ આપું....(છોકરો ડરતો ડરતો અંદર પ્રવેશે છે - એ પ્રવેશે છે એની સાથે જ જીન ચીલઝડપે દરવાજો બંધ કરી આવેલા છોકરા પર તૂટી પડે છે - એને ઊંચકીને મોટા ટેબલ પાછળ લઈ જાય છે અને અધિકારી આ બધું વિહ્‌વળ આંખે જોયા કરતો હોય છે - છોકરાની મરણચીસ સંભળાય છે એની સાથે કેળ પર કુહાડો પડ્યો હોય એમ અધિકારી ફસડાઈ પડે છે - અંગે લકવો પડતી વખતે જે પ્રકારે શરીર ખેંચાય એમ અધિકારીનું શરીર ખેંચાય છે અને આ દૃશ્ય પૂરું થાય છે.)

દૃશ્ય 3

(પ્રકાશ થાય છે. ત્યારે અતિશય વૃદ્ધ એવો અધિકારી પથારીમાં સૂતેલો છે.)

અધિકાર : (થોડુંક ખાંસતાં) પા...ણી....મને પાણી આપો.

(કોઈ આવતું નથી.)

ઓ હું મરી ચાલ્યો રે...મારા ગળામાં શોષ પડે છે (ખાંસતાં ખાંસતાં) આ ખાંસી.... (સહેજ બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કરે છે - ઢળી પડે છે - થોડી વાર મૌન) જીન ક્યાં ગયો ? એ ચાલ્યો ગયો ? હા...શ.! (સહેજ વાર આંખો મીંચી રાખે છે) પણ મારો દવાનો સમય થયો છે....દ....વા....

(કોઈ આવતું નથી)

ત્રણ તાળી પાડું? (જમણો હાથ ઊંચકવા અધિકાર પ્રયત્ન કરે છે - હાથ ઊંચકાતો નથી. હાથ પડી જાય છે.) અરેરે, મને આ રોગ ક્યાં થયો? લકવો ક્યાંથી પડ્યો? મારું આખું જમણું અંગ ઝલાઈ ગયું છે...પણ...ના...નહિ... પા...ણી....(ઝનૂન સાથે સમગ્ર શક્તિથી ડાબો હાથ ઊંચકે છે અને અટકી જાય છે.) ના, ના. આ ત્રીજી તાળી પાડીશ તો પે...લો... હાજર થશે.. હુકમ માગશે... નહિ, મારે એનાથી છૂટવું છે - કોઈ રીતેય છૂટવું છે (થોડી વાર અટકીને) પણ, આમ ને આમ તો હું મરી જઈશ. અડધા અંગે લકવો પડ્યો છે ને...દવા વગર...પાણી વગર...પણ કાંઈ નહિ...આ જીન મારે ન જોઈએ - આ કો...ણ મને ત્રીજી તાળી પાડવા મજબૂર કરે છે? કો...ણ...? કો...ણ... છે એ? મારા ડાબા હાથને કોણ જમણા હાથ તરફ ધકેલે છે? કોણ છે એ? કોણ છે? નથી મારે તાળી પાડવી...ત્રીજી તાળી નથી જ પાડવી...પણ ઓહ...

(આખા દૃશ્યમાં અધિકારનો ટેપ કરેલો અવાજ જ રજૂ કરવો.)

(અધિકારી ડાબા હાથને રોકવા સખત મહેનત કરતો હોય છે - અને છતાં ડાબો હાથ જમણા હાથ ભણી નમતો જાય છે - અટકાવે છે. આથી, અધિકારી પરસેવે રેબઝેબ થઈ જાય છે. આ સંઘર્ષમાં અધિકાર હાંફી જાય છે - થાકી જાય છે અને અતિશય સ્ટ્રેઈનને કારણે મૃત્યુ પામે છે અને મૃત્યુ પામતાંની સાથે જ ડાબો હાથ જમણા હાથ પર આવી પડે છે અને ત્રીજી તાળી વાગે છે એની સાથે જ ટેબલ પાછળથી અટ્ટહાસ્ય સાથે જીન બહાર આવી મરેલા અધિકારી પાસે માથું ઝુકાવી ઊભો રહે છે.)

જીન : હુકમ, માલિક,

(અને આ શબ્દોના પડઘાઓ સાથે પડદો પડે છે.)

શબ્દાર્થ

જીન એક જાતનું ભૂત **વિનીત** સૌમ્ય, વિવેકી **આલા દરજ્જાનો** ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ કક્ષાનો **અટ્ટહાસ્ય** ખડખડાટ હસવું તે **ક્ષણાર્ધમાં** ક્ષણમાત્રમાં **લિજ્જત** મજા **શૂન્યવત્** શૂન્યની પેઠે, હસ્તી વગર **ઠોયા જેમ** હાલ્યા-ચાલ્યા વિના જડની જેમ **લલિત** મનોહર, સુંદર, ગમે એવું **અંગભંગિમાઓ** અંગવિક્ષેપ, ભાવને વ્યક્ત કરવા શરીરના અવયવોની ચેષ્ટા **શબવત્** મડદાની જેમ **શૃંગારી** શૃંગાર સંબંધી **બીભત્સ** ચીતરી ચડે તેવું, બિહામણું **શિથિલ** નરમ, ઢીલું પડી ગયેલું **સન્મુખ** રૂબરૂ, સામે **ઉમળકાથી** વહાલ-હેતના ઊભરાથી **નિષ્પલક** આંખનો પલકારો માર્યા વિના **ચીલઝડપે** ચીલ-સમડી પેઠે ઝટ ઝડપવું તે **વિહ્વળ** ઉતાવળું **સ્ટ્રેઈન (અં)** વધુ પડતો કે અતિ શ્રમ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) જીને અધિકાર માટે શી શરત મૂકી છે?

(2) અધિકાર જીનને કયા પ્રકારનું હાસ્ય કરવાનું કહે છે?

(3) અધિકારને કેવા બૂટ લેવાનો અભરખો હતો?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) અધિકાર જીન પાસે કેવાં કેવાં કામ કરાવે છે?

(2) જીન નહોતો ત્યારે અધિકારને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડતી?

(3) અધિકાર બૂટ અને દીવાલ સાથે શો સંવાદ કરે છે?

(4) જીનની લાગણીશૂન્યતા અધિકારને શા માટે પીડે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) અધિકારની મનોવેદના સ્વગતોક્તિ રૂપે લખો.

(2) 'માનવ સામાજિક અને સંવેદનશીલ જીવ છે' -આ વિધાન એકાંકીને આધારે સમજાવો.

(3) એકાંકીના અંત વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- આ એકાંકી શાળાના પ્રાર્થના-સંમેલન કાર્યક્રમમાં ભજવો.
- આ એકાંકીની કથા વાર્તારૂપે લખો.
- 'અરેબિયન નાઇટ' વાર્તા પુસ્તકમાંથી અલ્લાઉદ્દીનના ચિરાગથી પેદા થતા જીનની વાર્તા વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આ એકાંકીનો આરંભ આજ્ઞાપાલક જીન દ્વારા 'હુકમ, માલિક' એવું બોલીને કરાય છે. અંતે પણ જીન આ જ વાક્ય બોલે છે. અહીં અધિકાર(નાયક)નો અધિકાર (હક) અંત સુધીમાં જીન છીનવી લે છે. વળી, અધિકાર (જીન) અને જીન (અધિકાર) બનતો હોય તેવી પાત્ર રૂપાંતરણની કથા એકાંકીમાં બખૂબી નિરૂપણ પામી છે.

'તું....તું, તું ગુલાબ લાવ તું જા....' 'તું' કારથી અધિકાર જીન સાથે જે સંવાદ કરે છે તે આત્મીય સ્નેહ છે. શરૂઆતમાં અધિકાર આજ્ઞાનો અધિકારી બનીને ફરમાન સતત કરે છે. વળી, 'હં...એકેએક ટીપું મારો વા'લો પી ગયો છે ને...' જીન અધિકારનો સ્વજન બની ગયાનો અધિકારને આનંદ છે. આનંદોદ્ગારથી અધિકાર જીનને 'થેંક યૂ મિસ્ટર જીન' કહીને વિવેકી બને છે.

'મિસ વોલ - મિસ્ટર શૂ' એકાંકીમાં એકાંકીનો પ્રયોગ છે. નાયકની સમય પસાર કરવાની પ્રયુક્તિ ધ્યાનપાત્ર છે. એકાંકીમાં વાર્તારસ જામે છે. 'જીન અટ્ટહાસ્ય કરે છે...અધિકાર રાજી થાય છે....અંતે, અટ્ટહાસ્યથી અધિકાર ધ્રૂજે છે.

અહીં આરંભનો હર્ષ અંતે શોકમાં પરિણમે છે. જીનને હુકમ કરતો અધિકાર જીન ન જ આવે તો કેવું સારું! એવી ઇચ્છા પ્રગટાવતો લાચાર દર્શાવાય છે.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- સત્તા અને નેતૃત્વની સાચી વ્યાખ્યા કહો, નીચેની સંકલ્પના સમજાવો.
- 'અધિકારનો અયોગ્ય ઉપયોગ ન કરાય'.
- 'માનસિક સ્વાસ્થ્ય અતિમહત્ત્વનું છે. કોઈ બાબતથી વિક્ષેપ ન થવો જોઈએ - વળગણ સારું નહીં; અભાવ સારો નહીં.'

•